

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

122:2 • 2002

Översikt

Industriarvets födelse

Av Johan Samuelsson

Historiebruk. Ordet ger lätt associationer till det ideologiska bruket av centrala nationella symboler som kungar, geniala uppfinnare, viktiga politiker och avgörande händelser. År 2001 kom exempelvis två avhandlingar där bruket av historien uppmärksammas: Åsa Linderborgs *Socialdemokratin skriver historia. Historieskrivning som ideologisk maktresurs 1892–2000* och Ulf Zanders *Fornstora dagar, moderna tider. Bruk av och debatter om svensk historia från sekelskifte till sekelskifte*. Författarna visar att historien under 1900-talet brukats och debatterats livligt. Historiska händelser och centrala personer har omdefinierats och anpassats till brukarens syfte.¹ Men historien kan också användas och brukas på ett mycket konkret sätt i människors vardag på många sätt. Industriella lämningar som omvandlats från fabriker till bostäder, kontor, museer, företagsbyar och högskolor är exempel på detta. I dessa sammanhang används ofta begreppet industriarv.² Industriarv kan vara allt från stora komplexa omvandlade industriområden, som i Norrköping, till en liten bevarad mekanisk verkstad som C W Thorstenson mekaniska verkstad i Åmål.³ Genom historien har en rad aktörer såsom företag, ingenjörer, kulturradikala akademiker, fackföreningar, kommunalpolitiker varit aktiva i att skapa industriarv och att tillskriva detta kulturarv lämpliga värden.

Två övergripande områden kommer att beröras här. Först ska framväxten av intresset för industriarvet beskrivas med fokus vid bruk⁴ och aktörer. Sedan följer en presentation av universitetens kursverksamhet rörande industriarvet och en forskningsgenomgång.

1. Åsa Linderborg, *Socialdemokratin skriver historia. Historieskrivning som ideologisk maktresurs 1892–2000*, Stockholm 2001 Ulf Zander, *Fornstora dagar, moderna tider. Bruk av och debatter om svensk historia från sekelskifte till sekelskifte*, Lund 2001.

2. Här kommer begreppet industriarv vara synonymt med materiella och ickemateriella lämningar som kan hänföras till industriell verksamhet. Lämningar ska på något sätt ha uppmärksammats som värda att bevara. Materiella lämningar kan vara maskiner och byggnader som inte längre används för ordinarie produktion. Det kan också vara hela miljöer, som exempelvis bruksmiljöer. Ickemateriella lämningar är framförallt berättelser från arbetet.

3. Flera artiklar uppmärksammar spännvidden i begreppet. Framförallt rekommenderas Maths Isaacsons och Marie Nissers "Industrisamhällets omvandling - en utmaning" i *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 1998:36, och Jan af Geijerstam (ed), *Industriarvsmiljöer i förändring*, Stockholm 2000.

4. Med bruk avses här både konkret användning av industriarvet och användandet av industriarvet som en ideologisk resurs.

"Kulturminnesvård är ej blott att slå vakt om gravar"⁵

1932 besökte riksantikvarie Sigurd Curman Eskilstuna för att inviga ett fri-luftsmuseum. Han påtalade vikten av att bevara och gestalta stadens industrihistoria, då kulturminnesvården även borde omfatta industriella lämningar och ej blott gravar. Curmans åsikt skvallrar om att det i Sverige länge funnits ett intresse för industriarv. Intresset sträcker sig ända tillbaka till slutet av 1800-talet då gamla bruksmiljöer sågs som bevarandeobjekt. Huvudsakligen engagerade sig företagen själva för bruksanläggningarna och bevarandet drevs av chefer och företagsledare.⁶ Men även hembygdsföreningar verkade för att äldre industrimiljöer skulle vårdas. Framförallt stod anläggningar från 1600- och 1700-talen i fokus för sådana intressen.⁷

Skälen till att bevara industriella lämningar var flerfaldiga. Lämningarna kunde fungera som reklam för företagen, då de speglade kontinuitet och pålitlighet. Men bevarandet av industriarvet kunde också ha existentiella skäl, då lämningarna var viktiga för ortens och företagens identitet.⁸

Under 1920-talet grundades en rad tekniska museer i Europa, däribland Tekniska museet i Sverige. Här stod tekniken i fokus. I Sverige grundades även andra museer som huvudsakligen innehöll industrihistoriska samlingar, t ex Ludvika museum.⁹ Begreppet industrihistoriska minnesmärken började användas under 1930-talet av Tekniska museets chef Torsten Althin, med avsikten att likställa industriminnen med vanliga byggnadsminnen. Tekniska museet genomförde vid denna tid inventeringar av industrihistoriskt intressanta föremål och anläggningar. Det som gjorde industriminnena intressanta var åldern och representativiteten.¹⁰ Samtidigt som industrihistoriska aspekter var viktiga för Tekniska museet, var ambitionen också att visa teknikutvecklingens positiva sidor och framhäva ingenjörernas roll i industrihistorien. Grundandet av museerna skedde huvudsakligen på initiativ av företrädare från industrin.¹¹

5. Carl Gustafs stad, Eskilstuna 1959, s 178.

6. *Industriminnen*, Stockholm 1974, s 20ff.

7. Marie Nisser, "Industriminnen under 100 år", i *Museet som makt och motstånd*, Gjövik 1996. Se även Marie Nisser, *Industriarvet idag och imorgon*, i af Geijerstam 2000.

8. Jan af Geijerstam, *Arbetets historia*, Malmö 1997, s 8. För olika historiebrukstypologier se Zander, 2001, s 52ff.

9. Observas bör att en av hembygd rörelsens förgrundsgestalter, Karl-Erik Forsslund, var ordförande för museet. Detta kan tyckas något paradoxalt då Forsslund delvis var negativ till industrialiseringen och de sociala och kulturella följderna. Se Bosse Sundin, "Vår nation till ära och beröm. Om bruket av det förflutna i historien", i Bengt Lundberg & Per Rådberg (ed), *Kunskapsarv och museum*, Umeå 1997. Men som Marie Nisser (Nisser 1996) visar kunde äldre bruksmiljöer också vara en hembygd.

10. Nisser 1996.

11. Annika Alzén, *Fabriken som kulturarv*, Stockholm 1996.

Under 1950- och 1960-talet växte i England intresset för äldre industrihistoriska byggnader och miljöer. De byggnader och miljöer som studerades var huvudsakligen från den industriella revolutionen. Rörelsen/företeelsen kom att kallas *industrial archaeology*. Framförallt var det amatörer som var engagerade i rörelsen.¹² Symptomatiskt var det i tidskriften *The Amateur Historian* som Michael Rix 1955 uppmärksammade behovet att med hjälp arkeologiska metoder studera industriella lämningar.¹³ 1968 besökte en av förgrundsgestalterna inom *industrial archaeology*, Kenneth Hudson, Sverige. Marie Nisser och Gunnar Sillén föreslog i samband med besöket, att en nationell inventering och dokumentation av industri- och teknikhistoriska minnesmärken borde göras i Sverige. Till skillnad från såväl tidigare svenska inventeringar som engelska dito, ville Nisser infoga hela industrimiljöer och sociala aspekter av industrin i inventeringar. Även om intresset inledningsvis var svagt genomförde Jernkontorets bergshistoriska utskott och Värmlands museum snart inventeringar av industrimiljöer.¹⁴

Från studiecirkel till universitetskurser

Perioden 1970–2000 innebar en tid av fördjupat intresse för det industriella arvet i Sverige på flera nivåer. 1974 publicerades *Industriminnen*, som var en av de första översikterna av svenska industriminnen i bokform. Marie Nisser och Gunnar Sillén skrev flera artiklar i boken.¹⁵ Då kom också Gunnar Silléns *Stiga vi mot ljuset* (1977) och Sven Lindqvists *Gräv där du står* (1978) vilka kan karaktäriseras som handledningar i industriarkeologi, men utforskandet av industriarvet ges här en emancipatorisk potential.

Sextio år efter erövring av den politiska demokratin står svensk arbetarrörelse nu beredd att erövra den ekonomiska demokratin. Det kräver en ny bild av företaget, en bild som sätter arbetet och arbetarna i centrum. Utgångspunkten är din egen erfarenhet - den här boken visar vad du kan göra av den. Gräv där du står!¹⁶

12. Enligt Alzén, som refererar till en av förgrundsgestalterna Kenneth Hudson, var det som mest cirka 3 000 amatörer aktiva i rörelsen, se Alzén 1996, s 134.

13. Kenneth Hudson, *A Social History of Archaeology*, London 1975, s 154.

14. Nisser 1996; Alzén 1996.

15. *Industriminnen* 1974. Se också den något omarbetade versionen från 1979.

16. Sven Lindqvist, *Gräv där du står*, Stockholm 1978. Citatet är från baksidestexten. Se också Zander 2001, s 392f.

Grävrörelsens vilja att uppmärksamma glömda aspekter av historien är exempel på ett moraliskt historiebrev.¹⁷ De industriella lämningarna var både ett utmärkt källmaterial till industrihistorien och lämpliga artefakter att bevara i arbetsplatsmuseer.¹⁸ Ett stort folkligt engagemang uppkom i den så kallade grävrörelsen som hämtade inspiration från Lindqvists och Silléns böcker. Omkring 10 000 studiecirkel med åtminstone 50 000 deltagare fördjupade sig fram till 1980-talets början i industriarbetets historia.¹⁹ Antalet bör jämföras med de 3 000 personer som deltog i den engelska industrial archaeology rörelsen. Störst omfattning hade grävrörelsen i krisorter.²⁰ ABF och LO stimulerade amatörforskningen, vilken sågs som en del av det fackliga arbetet.²¹ Nu genomfördes också en rad inventeringar av industrier och industrimiljöer, där lokala och regionala myndigheter var inblandade. Exempelvis inventerades industrier i Stockholms län och Skaraborgs län.²² Under 1970-talet ökade statens ansvar för industriarvet. I och med 1974 års kulturpolitiska mål blev kulturminnesvården en viktigare del av den allmänna kulturpolitikens demokratiska uppdrag, och en ny uppgift blev industrimiljöer. 1975 ville Europarådet uppmärksamma "byggnadsarvet". Sverige valde att bli en låta Engelsbergs bruk representera en viktig del av detta arv. Riksantikvarieämbetets medansvar för industriminnesvården ökade i slutet av 1970-talet.²³ Riksantikvarieämbetet har numera blivit en viktig aktör, som ger ut litteratur om industriminnesvård, initierar forskning kring industriarv och samverkar med andra institutioner kring industriarvet. Även det akademiska intresset för industriarv har ökat, och vid t ex KTH ges sedan 1990-talet möjlighet att läsa universitetskurser kring industriarv. Under slutet av denna period gjordes flera satsningar för att omvandla industrimiljöer – det bästa exemplet är kanske Norrköpings industrilandskap. Där finns nu högskoleutbildningar, restauranger och kulturell verksamheter av olika slag. Satsningar som påminner om den i Norrköping har gjorts, om än i mindre skala, på flera orter som exempelvis Västerås, Eskilstuna, Trollhättan och Avesta.²⁴

1999 kom SOU-utredningen *Frågor till det industriella samhället*. Den vi-

17. Zander 2001, s 396.

18. Lindqvist 1978; Gunnar Sillén, *Stiga vi mot ljuset*, Malmö 1977.

19. Zander 2001, s 396. Enligt Maths Isacson var deltagarantalet cirka 100 000. Se Maths Isacson, "Historien behövs när vi ska blicka framåt", *Tiden* 1997:1

20. Isacson 1997.

21. Isacson 1997.

22. Eva Dahlström, *Den svenska verkstadsindustrin och kulturmiljövården*, Emmaboda 2001.

23. Alzén 1996, s 30.

24. För fler exempel, se af Geijerstam 2000. För internationella exempel, se Isacson & Nisser 1998.

sar att industriarvet fortfarande används som en politisk kraft. Industriarvet ges i utredningen framförallt demokratiska värden.²⁵ Men alla aktörer har inte detta perspektiv. Maths Isacson har i en genomgång av en rad större regionala och lokala industriarvsatsningar kommit fram till intressanta resultat angående målet med dessa satsningar. Det under 1970-talet så viktiga emancipatoriska draget är nu inte längre i centrum. Inte heller de av staten förordade demokratiska värden är centrala. Målen med industriarvsprojekten är ofta att skapa nya arbetstillfällen. Satsningarna lyfter därför ofta fram positiva exempel från ortens stolta teknik- och industrihistoria för att locka till sig nya företag. Industriarvet ses även som ett potentiellt inkomstbringande turistmål. De mindre arbetslivsmuseernas mål är dock fortfarande att lyfta fram arbetets historia.²⁶

Kursverksamhet och forskningsmiljöer

Redan 1963 slog Kenneth Hudson fast att forskning kring industriella lämningar omslöt en rad discipliner som arkitekturhistoria, socialhistoria och ekonomisk historia, vilket gäller än idag.²⁷ I Sverige kan man tala om flera akademiska miljöer där industriarvet behandlas. Vid KTH finns en professur för industriminnesforskning som innehåller Marie Nisser. Här är lämningarna från industrin en viktig källa för forskning – och har använts av bl a Eva Dahlström i studier av verkstadsmiljöer.²⁸ De kurser som ges här har både en teoretisk och praktisk inriktning. Med anknytning till "Framtidshytan" i Norberg (f d Industrihistorisk mötesplats) finns en forskarskola där Uppsala universitet samarbetar med KTH och Stockholms universitet. I Norberg organiseras sedan flera år tvärvetenskapliga kurser i metoder och teorier inom industriminnesvård, med deltagare från de nordiska och baltiska länderna. Kurserna är tvärvetenskapligt inriktad, med kurslitteratur från t ex teknikhistoria, vetenskapshistoria, ekonomisk historia och sociologi. Här kombineras praktiskt fältarbete med teoretiska studier, i syfte att problematisera och diskutera framtiden för industrimiljöer och stagnerande regioner.²⁹ Kursernas tvärvetenskapliga karaktär måste förstås i ljuset av de komplicerade frå-

25. *Frågor till det industriella samhället*, SOU 1999:18, Stockholm. Industriarvet antas inte automatiskt vara demokratiskt, men det är viktigt att det ges en demokratisk innebörd.

26. Maths Isacson, "De bärande idéerna", i af Geijerstam 2000. Jag undviker här att typologisera historiebrevet, i brist på rimliga typologier.

27. Kenneth Hudson, *Industrial Archaeology*, London 1966, s 11 ff.

28. Eva Dahlström, *Verkstadsmiljöer under 1800-talet*, Stockholm 1999.

29. Se kurskompendium, *Industrial heritage and societies in transition 2001* och kursbeskrivning.

gor som hör samman med bevarande och omvandling av industrimiljöer. 2001 hölls kursen *Industrial heritage and societies in transition* och under 2002 kommer ytterligare en Nordisk-Baltisk kurs hållas, *Industrial heritage and urban transformation*. Det nystartade Tema Q vid Linköpings universitet intresserar sig också för frågor som rör det industriella kulturarvet, men här vill man se hur industriarvet produceras och brukas.³⁰ Skillnaderna mellan å ena sidan forskningsmiljön runt KTH och Norberg och å andra sidan Tema Q finns.³¹ Lite tillspetsat kan man säga att delar av den förras verksamhet faktiskt bidrar till skapande av industriarv, då man utbildar folk i industriminnesvård, medan Tema Q mycket väl skulle kunna studera och analysera denna utbildningsverksamhet som ett exempel på kulturarvsproduktion.

En viktig grupp för forskning och dokumentation av industriarvet utgör Riksantikvarieämbetet, Nordiska museet, Tekniska museet, Arbetets museum och Riksarkivet. Exempelvis har Riksantikvarieämbetet i samarbete med Arbetets museum studerat arbetslivsmuseerna.³² Arbetets museum fick 1997 ett nationellt ansvar för museernas behandling av industriarvet.

Forskning

Omfattning av industriarvsrelaterad forskning varierar beroende på hur begreppet definieras. Jag väljer här en smal definition och beskriver forskning där fokus uttalat varit på industriarvet.³³ Annika Alzéns *Fabriken som kulturarv. Frågan om industrilandskapets bevarande i Norrköping 1950–1985* är den avhandling som mest ingående behandlar industriarvet.³⁴ Alzéns övergripande syfte är att se hur industriarvet blev en del av kulturarvet. Med ett diskursteoretiskt perspektiv studerar hon hur synen på industrilandskapet kring Motala ström i Norrköping förändrades under perioden mellan 1950 och 1985. För att industrilandskapet skulle bli en del av kulturarvet krävdes

30. Enstaka industriarvsrelaterade kurser finns på andra håll. T ex ges kurser i industriminnesvård vid Stockholms universitet och Mälardalens högskola.

31. Anna Storm (KTH) och Johan Samuelsson (Uppsala universitet) är knutna till Norbergs forskarskola. Deras pågående forskning ligger nära Tema Q ansats, vilket visar att skillnaderna inte ska överdrivas.

32. Se Barbro Burell, *Man måste vara lite tokig! En undersökning av arbetslivsmuseernas villkor och engagemang*, Stockholm 2001.

33. För översikter av närliggande områden, se Isacson & Nisser 1998. Isacson och Nisser har i sin forskningsgenomgång utgått från vilka perioder, teman, regioner, grupper och branscher som undersöks i industrihistorisk forskning. Se också Lennart Zintchenko, *Kulturarv i teori och praktik – en forskningsoversikt*, Göteborg 2001. Här finns en genomgång av litteratur och forskning kring industrisamhällets kulturarv, ansatsen är bred och innefattar forskning från en rad områden.

34. En rad avhandlingar gränsar till industriarvsforskning, t ex Bo G Nilsson, *Folkhemmets arbetarminnen*, Stockholm 1996, och Anders Ekström, *Den utställda världen*, Stockholm 1994.

ökat intresse och engagemang från en rad olika områden. Lokal och nationell opinion, kulturmiljövård, stadsplaneringsarbete och industrinedläggningar var avgörande faktorer för att industriarvet skulle accepteras som kulturarv.³⁵

I Eva Dahlströms *Verkstadsmiljöer under 1800-talet* är industriella lämningar centrala, men lämningarna används framförallt som källa till att bättre förstå den tidiga verkstadsindustrins utveckling. Till detta kan läggas pågående forskning. Vid Ekonomisk-historiska institutionen i Uppsala och Avdelningen för teknik- och vetenskapshistoria vid KTH finns flera doktorander som sysslar med industriarv.³⁶ En rad undersökningar har genomförts av olika kulturarvsinstitutioner. Inom ramen för den av staten tillsatta och finansierade *Delegation för industrisamhällets kulturarv* kommer under 2002 rapporter och undersökningar om industriarvet att publiceras. T ex ska projektet *Samtiden som kulturarv*, där museernas dokumentationsverksamhet av industrisamhället undersökts, publicera en rapport under sommaren 2002. Även projektet *Dokumentation av industrisamhällets kulturarv (DISK)*, har finansierats av delegationen. Syfte med DISK är att utveckla dokumentationen av industriarvet. Båda projekten har starka kopplingar till Nordiska museet och en rad andra museer. Dessutom finns böcker, artiklar, temanummer i tidskrifter, uppsatser och översiktsinventeringar som problematiserar industriarvet ur olika synvinklar. I *Industriarvet i samtiden* diskuteras industrivaror som kulturarv,³⁷ tidskriften *Kulturmiljövård* har under 1990-talet haft temanummer om industriarvet,³⁸ och *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 1998:36 har flera artiklar där detta tema behandlas. Översiktliga undersökningar av museers industrihistoriska bestånd finns också. Anders Houltz har gjort en kunskapsöversikt av de kulturhistoriska museernas industriundersökningar på uppdrag av Nordiska museet.³⁹ Eva Fägerborg och Eva Bäckman har utvärderat Samdoks insamlingar från 1978 och framåt.⁴⁰ Tekniska museets föremålsbestånd har inventerats av Eva Hesselgren. Översikterna av museernas samlingar visar att industrisamhället främst framställs via speciella näringar, t ex har foton och inventeringar från metallindustrin fått stort utrymme i insam-

35. Alzén 1996, s 58f.

36. Se här pågående forskning av t ex Anna Alm, Brita Lundström, Anders Houltz, Johan Samuelsson och Anna Storm. Här finns också forskare som använder industriella lämningar som källmaterial, t ex Jan af Geijerstam och Dag Avango.

37. Eva Silvén & Maths Isacson (ed), *Industriarvet i samtiden*, Stockholm 1999.

38. Se *Kulturmiljövård* 1994:6.

39. Anders Houltz, *Industrisamhällets kulturarv*, Stockholm 1998.

40. *Samdokbulletinen* 1992:2 och 1993:3

lingarna. Särskilda grupper har fått representera industrisamhället, såsom män och arbetare i produktionen.⁴¹ Hantverksproduktion har fått stort utrymme i jämförelse med mekaniserad och automatiserad tillverkning. Små föremål har samlats in framför skrymmande maskiner och miljöer.⁴² Författarna har inte närmare studerat vilka som utgjorde aktörerna bakom insamlingarna. Man har inte heller undersökt motiven till insamlandet. Riksantikvarieämbetet har finansierat flera undersökningar av industriarvet, t ex Eva Dahlströms undersökning av hur verkstadsmiljöer behandlats av kulturmiljövården och Birgitta Burells studie av Arbetslivsmuseerna.⁴³

Forskningen rörande industriarv är relativt ung, så det är svårt att ännu se några klara inriktningar på forskningen. Några konturer kan man dock ana. Periodmässigt är det huvudsakligen senare delen av 1900-talet som intresserar forskare. Det gäller både gjorda och kommande arbeten. Ett tema som återkommer i forskningen är *hur* industriella lämningar blir industriarv och inlemmas i kulturarvet. Påfallande ofta har industriarvsforskare ett diskurs-teoretiskt perspektiv. Detta gäller såväl universitetsforskningen som forskning initierad av kulturarvsinstitutioner.⁴⁴ Men flera av de doktorander vid KTH som är knutna till Enheten för industriminnesforskning intresserar sig dock för andra problem och tidsperioder, och har andra teoretiska utgångspunkter.

Avslutning

Historiskt har intresset för industriarv haft ett betydande inslag av amatörer. Industriarvet har nu vunnit acceptans bland myndigheter och universitet, och en professionell yrkeskår har börjat växa fram. Men amatörer,⁴⁵ eldsjälar och kommunala aktörer är fortfarande viktig för bevarandet av industriarvet. Det stora antalet arbetslivsmuseer och industriarvsmiljöer, som idag uppgår idag till cirka 1 800, visar detta.⁴⁶ Under 2001 hölls flera konferenser om industriarvet, t ex *Vad kan och bör bevaras* och *Industrial Heritage as Force in the Democratic Society*. Även om det fanns deltagare från de mindre

41. Houlz 1998.

42. Eva Hesselgren enligt Houlz 1998.

43. Dahlström 2001; Burell 2001.

44. Se Alzén 1996 samt kommande studie av grävrörelsen.

45. Amatörer är i sammanhanget kanske lite missvisande, då t ex personalen som driver ett järnvägs-museum mycket väl kan vara experter på just järnvägar.

46. af Geijerstam 1997, s 24. Siffran 1 800 bygger på det antal platser och museer som är registrerade hos Arbetets museum, men exakt vilka krav som ställs för att en plats eller ett museum ska bli registrerat framgår ej.

arbetslivsmuseerna var högre tjänstemän och akademiker i majoritet, och samtliga föredragshållare hämtades från denna grupp.⁴⁷ En viktig nyckel till förståelsen av hur industriella lämningar blir industriarv ligger i att studera samspelet mellan olika aktörer. En central fråga borde vara att se på i vilka sammanhang *värdet* av industriarvet diskuteras, och vilka det är som deltar i denna diskussion.

Om sekelskiftets konstruktion av industriarvet bestämdes av företagen själva, är idag en rad olika aktörer inblandade. I denna historieskrivning deltar kulturarvsinstitutioner och akademiker, men lekmän, kommunala politiker, regionala myndigheter och EU har en avgörande roll. Hur dessa grupper skapar historia är viktig att uppmärksamma.

47. Se deltagarlistor och program för konferenserna. *Industrial Heritage as Force in the Democratic Society* arrangerades av Riksantikvarieämbetet och hölls i Örebro med omnejd. Linköpings universitet och Tema Q arrangerade *Vad kan och bör bevaras?*